

UO‘K ____

KO‘P MA’NOLI SO‘ZLAR VA UNING TADQIQ ETILISHI
AMBIGUOUS WORDS AND THEIR RESEARCH
НЕОДНОЗНАЧНЫЕ СЛОВА И ИХ ИССЛЕДОВАНИЕ

Nasrullayev Oyatullo Xondamir o‘g‘li

Guliston davlat universiteti, 120100,

Sirdaryo viloyati, Guliston shahri, 4-mavze

E-mail: oyatullaxondamirovich@gmail.com

Abstract. This article is about polysemous words and its research, and it provides a definition of polysemous words. The differences between monosemantic words and polysemantic words are also discussed. It has been said that polysemantic words are important for every language, without them, the language will lose its value if we replace each concept with another word. The article gives some ideas about the process of turning monosemantic words into polysemous lexemes, the role of polysemy at the level of the Uzbek language, and the research of polysemous words in Uzbek, Russian and world linguistics.

Key words: polysemy, lexeme, sema, polysemy, monosemy, figurative meaning, metaphor, metonymy.

Аннотация. Эта статья посвящена многозначным словам и их исследованию, а также дает определение многозначных слов. Также обсуждаются различия между однозначными словами и многозначными словами. Было сказано, что многозначные слова важны для каждого языка, без них язык потеряет свою ценность, если мы заменим каждое понятие другим словом. В статье даются некоторые представления о процессе превращения однозначных слов в многозначные лексемы, о роли многозначности на уровне узбекского языка, а также исследованиях многозначных слов в узбекском, русском и мировом языкознании.

Ключевые слова: полисемия, лексема, сема, полисемия, моносемия, переносное значение, метафора, метонимия.

Annotatsiya. Mazkur maqola ko‘p ma’noli so‘zlar va uning tadqiq etilishi haqida bo‘lib, unda ko‘p ma’noli so‘zlarga ta’rif berilgan. Shuningdek, monosemantik so‘zlar va polisemantik so‘zlar o‘rtasidagi farqlar haqida fikr yuritilgan. Polisemantik so‘zlarning har bir til uchun muhimligi, agar ular bo‘lmasa, har bir tushunchani boshqa so‘z bilan yuritsak, til o‘z qiymatini yo‘qotishi haqida so‘z yuritilgan. Maqolada monosemantik so‘zlarning polisemem leksemalarga aylanish jarayoni, polisemiyaning o‘zbek tili sathida tutgan o‘rni va ko‘p ma’noli so‘zlarning o‘zbek, rus va jahon tilshunosligida tadqiq etilishi haqida ba’zi bir fikrlar berib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: polisemiya, leksema, sema, ko‘p ma’noli so‘zlar, monosemiya, ko‘chma ma’no, metafora, metonimiya.

Kirish. Ko‘p ma’noli so‘zlar har qanday tilda ham salmoqli o‘rin tutadi. Til boyligi faqatgina so‘zlar, iboralar bilan emas, so‘zlarning leksik ma’nolari bilan ham o‘lchanadi. Demak, so‘zlarning ko‘p ma’noliligi – polisemiya til boyligida o‘z o‘rniga ega hodisadir.

Tildagi polisemiya hodisasi qadimdanoq olimlar diqqatini o‘ziga tortib kelgan. Eramizdan avval uni falsafa va uslubiyat nuqtayi nazaridan tadqiq etishgan. Bu davrda xitoy, hind va yunon tilshunos olimlari ham bu masalaga to‘xtalib o‘tishgan. Buyuk leksikograf olimimiz Mahmud Qoshg‘ariy ham o‘zining mashhur “Devonu lug‘otit turk” kitobida turkiy polisemantik so‘zlarni qayd etib o‘tgan. Biroq unda polisemantik so‘zning har bir ma’nosi alohida so‘z sifatida berilgan.[1] Bunday holatni Attuhfatuz zakiyati fil-lug‘atit turkiya”da[2]ham, Zamaxshariyning “Muqaddimatul adab”[3] lug‘atida ham ko‘rish mumkin. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy bobomiz turkiy til imkoniyatlarini fors tiliga solishtirib tahlil qilganida, so‘zlardagi ma’no boyligiga ham to‘xtalib o‘tgan edi.[4]

Jahon tilshunosligida ham ko‘p ma’noli so‘zlar tadqiq etilgan bo‘lib, ular avvaliga boshqa sohalar bilan birga tadqiq etildi. Polisemiya hodisasiga sof lingvistik

tomondan yondashish fransuz semasiology M.Brealdan boshlandi. Keyinchalik esa A.A.Potebnya, L.V.Shcherbalar polisemantik soʻzning har bir leksik asosida bir soʻz bor, degan fikr bilan chiqishdi.^[5] L.V.Shcherba oʻzining lugʻatida polisemiya hodisasi bilan omonimiyani farqlaydi. U tomonidan tuzilgan ruscha-fransuzcha lugʻatga bir nazar tashlagan har bir tilshunos buni yaqqol sezadi. U bu lugʻatda polisemantik soʻzlarni alohida bir lugʻat maqola, omonim tarkibidagi soʻzlarni alohida lugʻat maqolasi sifatida qayd etadi. Hech bir oʻrinda ular aralashtirilmagan. Buning ustiga mazkur lugʻat “Soʻz boshi”si “Barcha soʻzlar shunchalik koʻp maʼnoli, shunchalik dialektal...”[6], deb boshlab ketilgan. Shuning oʻzi ham L.V.Shcherba polisemiyaning toʻgʻri tushuna bilganligini koʻrsatadi.

Tadqiqot obyekti va qoʻllanilgan metodlar

Koʻp maʼnoli soʻzlarning tadqiqoti bir necha asosiy maqsadlarga ega. Bularning ichida koʻp maʼnoli soʻzlarning maʼnolarini aniqlash, ularni tasniflash va oʻzaro munosabatlarini oʻrganish kabilar mavjud. Koʻp maʼnolilik tilning oʻziga xos murakkabligini anglatadi, chunki bitta soʻz koʻp kontekstda, har xil maʼnolar ifodalaydi va bu til oʻrganuvchilar, tarjimonlar yoki tilshunoslar uchun ham muhim hisoblanadi.

Koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻrganish hozirgi kunga kelib har bir tilning dolzarb vazifalaridan biri boʻlib qolmoqda. Bunday soʻzlarni oʻrganish jarayonida turli xil metod yoki usullar yuzaga keldi. Koʻp maʼnoli soʻzlarni oʻrganishda turli metodlardan foydalaniladi:

1. Tarixiy-etimologik tadqiqot: Bu metod yordamida soʻzlarning dastlabki maʼnosi va ularning rivojlanishi oʻrganiladi.
2. Semantik tahlil: Maʼnolar orasidagi munosabatlar va ularning shakllanish jarayonini oʻrganish uchun foydalaniladi.
3. Korpus lingvistika: Bu usul koʻp maʼnoli soʻzlarning hozirgi kundagi ishlatilishini keng qamrovda tahlil qilish imkonini beradi. Yirik matn korpuslari orqali soʻzlarning koʻp maʼnoli boʻlishi va ularning turli kontekstlarda qanday qoʻllanishi oʻrganiladi.

Олган натижалар ва ularning tahlili

Ko'p ma'noli so'zlar (polisemantik so'zlar) tilshunoslikda keng tadqiq qilinadigan va muhim mavzulardan biridir. Ko'p ma'noli so'zlar bir shaklda turli xil ma'nolar ifodalash xususiyatiga ega bo'lgan so'zlardir. Bunday so'zlar ko'pincha turli vaziyatlarda yoki kontekstlarda har xil ma'nolar kasb etishi mumkin. Ko'p ma'nolilik ma'nosi faqat matnda bilinadi. Masalan, o'zbek tilidagi "oyoq" so'zi nafaqat odamning tana qismiga, balki stol yoki stulning ostida turadigan qismiga ham nisbatan qo'llanilishi mumkin. Onamning ko'zi hali yaxshi ko'radi (a'zo); buloqning ko'zi, ignaning ko'zi (teshik); uzukning ko'zi (uzukka qo'yilgan tosh); taxtaning ko'zi (taxtadagi doira shakl) kabilarni misol qilib keltirish mumkin. Ko'p ma'nolilik — ko'p qirrali va murakkab hodisa. Deyarli har bir so'zning lug'aviy ma'no taraqqiyoti aniq, individual yondashishni, izohlashni talab qiladi. Ko'p ma'nolilik ma'nosi faqat matnda bilinadi.

O'zbek tilidagi polisemantik so'zlarni vujudga keltiruvchi hodisalarning ko'pi shu tilga xosdir. Ammo bu hodisalarning shundaylari ham borki, ularni deyarli barcha tillarda uchratishimiz mumkin.

Ko'p ma'nolilik ikki yo'l bilan hosil bo'ladi: 1) so'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida. Masalan, yer so'zi dastlab bir ma'noli bo'lgan, qolgan ma'nolar vaqt o'tishi bilan so'zning ma'no tarkibi taraqqiyoti natijasida paydo bo'lgan; 2) ko'p ma'noli so'zdan yoki ko'p ma'noli qo'shimcha vositasida so'z yasaliishi natijasida. Ko'p ma'noli so'zlar qancha ma'noga ega bo'lmasin, bu so'zlar ma'nosi o'zaro bog'langan, ya'ni ma'nolar orasida qandaydir semantik aloqa mavjud bo'ladi. So'zning Ko'p ma'noliligini, asosan, matn hal etadi: so'zning ishlatilish matni qanchalik rang-barang bo'lsa, bu so'z shunchalik ko'p lug'aviy ma'noni anglatadi.

Tilshunos olimlarning fikricha, so'zlarning polisemiyalashuvi uzoq tarixiy jarayon bo'lib, dastavval bunday so'zlar monosemantik harakterga ega bo'lgan. Monosemiya faqat genetik ma'no asosida hosil bo'lib, hosila ma'nolarni yuzaga keltirmasligi, ya'ni semantik taraqqiy etmasligidir. Ayrim tilshunoslar monosemiyaning tilda mavjudligini so'zning yaqinda yasalganligi yoki yaqinda

o‘zlashtirilganligi bilan bog‘laydilar.[7] Bu fikr ma’lum darajada to‘g‘ri ham. Masalan o‘zbek tilida muzlatgich, sovutgich, qiymalagich, tizim kabi so‘zlar. Bu so‘zlarning yasalganiga ko‘p bo‘lmagani sababli hozircha monosemantikligini saqlab turibdi. Ko‘p ma’nolilik so‘z yasalishi bilan bog‘liq hodisa emas. Chunki ba’zi bir sof turkiycha tub so‘zlar borki, hali ham monosemantikligini saqlab turibdi. Biroq ayrim tilshunoslar monosemantik so‘zlarning polisemiyalashuvini vaqtga bog‘liq emasligini ta’kidlashadi. Monosemantik so‘zlar (bitta ma’noga ega bo‘lgan so‘zlar) turli omillar ta’sirida polisemantik (ko‘p ma’noli) so‘zlarga aylanishi mumkin. Ushbu jarayon til taraqqiyoti, so‘zlarning ishlatilish doirasi kengayishi va kontekstda qo‘llanishiga bog‘liq. Mana ayrim asosiy sabablari:

1. Ma’no kengayishi (metafora) – So‘z o‘zining dastlabki ma’nosidan uzoqlashib, kengaygan holda ishlatiladi. Masalan, “quloq” so‘zi dastlab faqat inson yoki hayvon tanasining bir qismi sifatida ishlatilgan, ammo keyinchalik boshqa narsalarga nisbatan ma’no ko‘chgan (qozonning qulog‘i, devorning qulog‘i).

2. Ma’no torayishi (metonimiya) – So‘z bir narsaning qismiga yoki biror xususiyatiga aloqador boshqa ma’noni qamrab olish uchun ishlatiladi. Masalan, “stol” so‘zi nafaqat mebel buyumini, balki ba’zi kontekstlarda “dasturxon” yoki “ovqat”ni anglatishi mumkin.

3. Terminologik sohalarda kengayish – So‘zning boshqa sohalarda, ilmiy va texnik ma’lumotlar doirasida qo‘llanishi. Masalan, “tok” so‘zi avval meva yoki uzumni anglatgan bo‘lsa, hozir texnika va fizika sohasida elektr toki uchun ham qo‘llanadi.

4. Ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar – Til va jamiyat o‘zgarishi natijasida yangi tushunchalar paydo bo‘lishi bilan so‘zlarning qo‘llanilishi kengayadi. Masalan, “internet” va “tarmoq” so‘zlari avval boshqa ma’nolarga ega bo‘lsa, hozir zamonaviy texnologiyalar bilan bog‘liq tushunchalar sifatida ishlatilmoqda.

5. Shevalar va dialektlar ta’siri – har xil sheva va dialektlarda bir so‘z turli xil ma’nolarni ifodalay boshlaydi va vaqt o‘tishi bilan u umumiy til me’yoriga o‘tadi.

Ko'p ma'noli so'zlarni tasniflash tilshunoslikning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ko'p ma'noli so'zlarni turli usullar bilan tasniflash mumkin. Ulardan asosiylari:

1. To'g'ridan-to'g'ri ko'p ma'noli so'zlar: Bir xil asosiy ma'noga ega bo'lib, turli kontekstlarda mazmuni o'zgargan so'zlar.
2. Ko'chma ma'noli so'zlar: Odatda metafora yoki boshqa ko'chish mexanizmlari orqali yangi ma'nolar kasb etgan so'zlar.
3. Shuningdek, ko'p ma'noli so'zlar har xil tasniflash usullari bilan, masalan, leksik-semantik tasniflash yordamida ham o'rganiladi. Bunda ularning leksik ma'nosi va ularni tushunish uchun zarur bo'lgan semantik jihatlari ko'rib chiqiladi.

Ko'p ma'nolilikning yuzaga kelishiga turli sabablar mavjud. Bu jarayon ko'pincha:

1. Leksik rivojlanish natijasida, ya'ni yangi hodisalarni yoki narsalarni nomlash uchun eskirgan yoki allaqachon mavjud bo'lgan so'zlardan foydalanish orqali yuzaga keladi.
2. Metafora va Metonimiya: Yangi ma'nolar kasb etishning muhim omillari hisoblanadi. Masalan, "qo'l" so'zi dastlab inson qo'lini anglatgan bo'lsa, keyinchalik ko'mak yoki yordam ma'nosida ham ishlatilgan.
3. Ijtimoiy omillar ham ko'p ma'noli so'zlar ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Jamiyatda yangi tushunchalar paydo bo'lishi bilan eski so'zlarga yangi ma'nolar yuklanadi.

O'zbek tilida ko'p ma'noli so'zlar tadqiqotining o'ziga xos jihatlari mavjud. Tilshunoslar ko'p ma'nolilikni tahlil qilishda so'zlarning xalq og'zaki ijodida qanday ko'rinishda ifodalanishini, shuningdek, adabiy va zamonaviy matnlarda qanday qo'llanilishini tahlil qilishadi.

Bu boradagi tadqiqotlar orqali ko'p ma'noli so'zlarning til rivojlanishidagi roli, ularning yangi ma'nolar kasb etish jarayoni va o'zbek tili lug'at tarkibini boyitishga qanday hissa qo'shishi aniqlanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, ko'p ma'noli so'zlar tildagi murakkablikning muhim bir qismi bo'lib, ularning tadqiqoti tilshunoslikda asosiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ko'p ma'noli so'zlar tahlili tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi va ularning lingvistik xususiyatlari, shakllanishi hamda qo'llanilishi turli metodlar orqali o'rganiladi. Bu tadqiqotlar orqali tilshunoslar nafaqat tilni chuqurroq anglashadi, balki tilni o'rganish va foydalanish jarayonida yuzaga keladigan muammolarni ham hal qilishadi. Ko'p ma'noli so'zlar tilning semantik tizimini boyituvchi asosiy birliklardandir. Ular tilning dinamikasini, o'zgaruvchanligini va so'z ma'nosining kontekstga bog'liq moslashuvchanligini aks ettiradi. So'zlarning ko'p ma'noliligi ularning turli kontekstlarda ishlatilishi bilan chambarchas bog'liq. Kontekst so'zning qaysi ma'nosi ishlatilishini aniqlashda asosiy rol o'ynaydi. Ko'p ma'noli so'zlar madaniyat va tarixiy an'analar bilan chambarchas bog'liq. So'z ma'nolarining shakllanishida xalqning dunyoqarashi va madaniy xususiyatlari muhim rol o'ynaydi. Polisemantik so'zlar tadqiqoti leksikografiya, tarjimashunoslik kabi sohalarda muhim ahamiyatga ega. Ularni chuqur o'rganish so'z ma'nolarini aniq talqin qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Attuhfatuz zakiyati fillug'atit turkiya, Toshkent, Fan, 1968.
2. Abulqosim Zamaxshariy, Muqaddimatul adab, Lug'at sektori fondi.
3. Alisher Navoiy, Tanlangan asarlar, III tom, Toshkent, 1971.
4. Потебня А.А. Из записок по языкознанию и фонетике. Изд. ЛГУ. 1958. С.78
5. Л.В.Щчерба. Русско-французский словарь. – М., 1959.
6. Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk I – III tomlar, 1960-1963.
7. Tursunov U. Muxtorov J. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-nashri. – Toshkent: O'qituvchi. 1975. 20-b.
8. Ziyo.net sayti

Muallif: Nasrullayev Oyatullo Xondamir o'g'li - Guliston davlat universiteti, mustaqil tadqiqotchi.